

LIETUVOS IR LENKIJOS SANTYKIAI TARPUKARIU: PIRMIEJI ATŠILIMO POŽYMIAI

Arūnas Gumuliauskas

ABSTRACT

The article is devoted to the new historical investigations on the problem of Lithuanian – Polish relations in interwar period, as a first signs of a thaw. In the beginning of the 1930's the political situation in Europe changed. Lithuanian and Polish politicians had to look for new ways to resolve the conflict between the two countries. Lithuanian foreign minister S. Lozoraitis had a real opportunity to put an end to the prolonged conflict. He had to finish the period of Lithuania's previous political orientation and to start a new period of foreign policy, which is mentioned in historiography as a beginning of „the new course“.

KEY WORDS: Lithuanian – Polish relations, interwar period, Lithuania in 1930-ies, Poland in 1930-ies, Lithuanian political orientation, „the new course“.

ANOTACIJA

Straipsnyje pateikiami naujų istorinių tyrimų duomenys apie tarpukario Lietuvos ir Lenkijos politinių santykių „atšilimo“ požymius. XX a. 3-iojo dešimtmečio pradžioje politinė situacija Europos šalyse pasikeitė. Lietuvos ir Lenkijos politikams atėjo laikas ieškoti naujų būdų esminėms šalių tarpusavio santykių problemoms spręsti. Tuometinis Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministras S. Lozoraitis turėjo realias galimybes baigti užsitęsusių šių šalių konfliktą. Jis turėjo pakeisti Lietuvos užsienio politinės orientacijos kursą ir pradėti istoriografijoje minima „naująją politiką“.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Lietuvos ir Lenkijos santykiai, tarpukaris, Lietuva 1930–1940 m., Lenkija 1930–1940 m., Lietuvos politinė orientacija, „naujoji politika“.

*Dr. Arūnas Gumuliauskas, Šiauliai University
Faculty of Humanities, Department of History
P. Višinskio str. 38, LT-76352 Šiauliai, Lithuania
E-mail: guma@splius.lt*

Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje susiklostę įtempti dviejų kaimyninių valstybių santykiai ypač paaštrėjo po generolo L. Želigovskio karinės akcijos. Susidūrė nacionalinės bei dviejų tautų federacinės valstybių kūrimo idėjos, kurių šalininkai nesugebėjo rasti kompromiso per visą tarpukarį, o Vilnius tapo Gordijaus mazgu lietuvių ir lenkų santykiuose. Šią problemą yra gana išsamiai nagrinėję tiek lietuvių, tiek lenkų istorikai (žr.: Laurinavičius 1997; Lietuvos diplomacija... 1999; Losowski 1966; 1985; 1985a; 1996; Polska a mala... 1992; Narodziny Polski... 1988; Prievartos... 2002; Žepkaitė 1980; 1990).

4-ojo dešimtmečio pradžioje politinė situacija Europoje pasikeitė. Ilgai besitęsiantis Kauno ir Varšuvos konfliktas iš tarptautinio virto lokaliu. Senoji Europa jį pamiršo arba tiesiog stengėsi neprisiminti. Abiejų valstybių politikams teko ieškoti naujų būdų tarpusavio konfliktui spręsti. Lietuvos užsienio reikalų ministrui S. Lozoraičiui atsirado reali galimybė sušvelninti ar net likviduoti kaimyninių šalių nesutarimus. Jis pamatė smetoninės užsienio politikos orientacijos Maskva – Berlynas nerezultatyvumą ir stengėsi pradėti naują Lietuvos diplomatijos etapą. Šis istoriografijoje minimas kaip „naujo kurso“ politikos pradžia (Žalys 1999:37). Užsienio reikalų ministras išvelgė, jog užsitęsusių Varšuvos ir Kauno konfliktą gali ir privalo spręsti jo dalyviai. 1935 m. balandžio 18 d. S. Lozoraičio memorandume buvo suformuluoti nauji bendravimo su Lenkija principai (Lietuvos ir Lenkijos... 1998:96–101). Tokios pozicijos atsiradimą skatino pasigirdę revanšistiniai balsai iš Berlyno, kurie privertė užsienio reikalų ministrą nustatyti naujus Lietuvos diplomatijos priori-

tetus. Iškilus Klaipėdos netekimo pavojui, S. Lozoraičiui teko skubiai peržiūrėti santykius su kaimyninėmis šalimis. Kaunui nedelsiant reikėjo ieškoti kompromiso su Lenkija, kad būtų galima sutelkti visas diplomatinės jėgos uostamiesčio problemai spręsti ar net nepriklausomybei išsaugoti. Tačiau Lietuvos visuomenė, kurioje vyravo antilenkiškos ir iš dalies provokiškos nuotaikos, sunkiai galėjo suprasti naujus užsienio politikos virąžus. Pasipylė lavina kritikos, kuri atsispindi ir lietuvių istoriografijoje (Truska 1996:344).

Laikotarpį nuo 1934 m. balandžio 12 d., kada S. Lozoraitis tapo Lietuvos užsienio reikalų ministru bei buvo suformuluotas jo memorandumas, iki 1936 m. liepos mėnesio, kada neįvyko antrasis jo susitikimas su Lenkijos diplomatijos šefu J. Becku, galima laikyti Kauno ir Varšuvos santykių atšilimo galimybe. Pirmuoju požymiu tapo abiejų šalių pasikeitimas neoficialiais spaudos atstovais.

1935 m. pradžioje į Varšuvą atvyko „Lietuvos aido“ korespondentas V. Gustainis, o nuo 1933 m. rudens analogišką darbą Kaune atliko „Gazeta Polska“ atstovas T. Katelbachas. Pirmasis Varšuvoje dirbo iki 1936 m. liepos mėnesio. Po neįvykusio S. Lozoraičio ir J. Becko susitikimo Ženevoje Lietuvos ir Lenkijos suartėjimo procesas patyrė krizę. Santykių atšilimo galimybė buvo prarasta. V. Gustainis grįžo į Lietuvą. 1937 m. jis parašė knygą „Lenkai ir Lenkija“, kurioje išdėstė savo asmeninį požiūrį į dviejų valstybių santykius bei jų perspektyvą. V. Gustainio darbas tapo pirmuoju tarpukario leidiniu, apžvelgusiu visą pokarinės Lenkijos istoriją, visuomeninį gyvenimą, švietimą, ekonomikos raidą, kultūrinį gyvenimą, tautinių mažumų padėtį. Jo pateiktos J. Becko ir E. Rydz-Smigly politinės charakteristikos bei veiksmų perspektyvos pasitvirtino ateityje. Kalbėdamas apie Lenkijos ir Lietuvos išskirtinę geopolitinę padėtį, V. Gustainis bene pirmasis išpranašavo Molotovo-Ribbentropo pakto sudarymo galimybę (Gustainis 1937:389).

T. Katelbachas Kaune gyveno iki 1937 m. sausio mėnesio pabaigos. Grįžęs į Varšuvą, jis kritiškai įvertino V. Gustainio knygą kaip paviršutinišką, teigdamas, jog ši neatliko kaimyninių tautų suartinimo tikslo. 1938 m. T. Katelbachas išleido knygą „Za litewskim murem“, kurioje aptarė Lietuvos politinę, ekonominę padėtį, jos santykius su Lenkija, Vokietija, Klaipėdos krašto priklausomybės problemą. 1948 m. Vokietijoje jis išleido dar vieną darbą „Spowiedz pokolenia“. Jame prisiminimų forma autorius apžvelgė visą savo žurnalistinę, diplomatinę bei politinę veiklą. Knygoje yra atskiras skyrelis, skirtas T. Katelbacho darbui Lietuvoje (Katelbach 2001:171–196). Be šių dviejų leidinių, yra archyvinės medžiagos: tada jo reguliariai siūsti pranešimai iš Kauno į Lenkijos užsienio reikalų ministeriją su grifu „slaptai“ arba „visiškai slaptai“. Tarpukariu tai buvo naujas reiškinys lenkų ir lietuvių santykiuose. Minėti šaltiniai padėjo geriau suprasti Lenkijos vadovų požiūrį į galimybę taikiai sureguliuoti santykius su Kaunu. Kita vertus, juose atsispindi T. Katelbacho nuostatos lietuvių ir lenkų santykių normalizavimo klausimu transformacija. Knygoje „Za litewskim murem“ vyrauja kietas autoriaus stilius, o „Spowiedz pokolenia“ – gana nuosaikus. Matyt, tam įtakos turėjo politiniai ir laiko veiksniai.

T. Katelbacho veikla Kaune turėjo savo priešistorę. Jis nebuvo atsitiktinis žmogus Lietuvoje. T. Katelbacho žmona Z. Semplinska, kilusi iš Ukmergės (Katelbach 2001:171), lietuvių žemėje turėjo daug giminių. 1918 m. jis pirmą kartą apsilankė Suvalkų žemėje, 1920 m. redagavo dienraštį Vilniuje (Katelbach 2001:171), o 1932 m. net du kartus lankėsi Lietuvoje (Katelbach 2001:172). Prieš atvykdamas į Kauną, T. Katelbachas artimai susipažino ir bendravo su pasiuntiniu Berlyne J. Šauliu. Po 1930 m. liepos mėnesį nepavykusio Lietuvos banko valdytojo V. Stašinsko susitikimo su J. Pilsudskiu (Katelbach 2001:173) lietuvių bei lenkų diplomatai organizavo naują neoficialų Kauno atstovo vizitą pas maršalą. Šiame darbe labai aktyviai dalyvavo ir T. Katelbachas. Jis prie demarkacinės linijos pasitiko J. Šaulį ir palydėjo į Vilnių, kur įvyko susitikimas su J. Pilsudskiu (Katelbach 2001:174).

Pokalbis užtruko net dvi valandas, tačiau nebuvo rezultatyvus. Maršalas tvirtai pareiškė, jog nepaisant asmeninių simpatijų Lietuvai esąs Lenkijos vadovas ir turi atstovauti šios šalies interesams. J. Pilsudskis sutiko ieškoti galimybių normalizuoti kaimyninių šalių santykius, bet nuolaidų Vilniaus klausimu nežadėjo. Šio susitikimo metu jokio kompromiso nebuvo pasiekta, nors kitokio rezultato vargu ar buvo galima tikėtis. Pirmiausia reikėjo pradėti oficialias derybas, nes šis vizitas buvo tik privatus. Tačiau tokiam dialogui įvykti ir toliau kliudė Vilniaus klausimo problema.

T. Katelbachas buvo pirmasis po karo lenkų korespondentas, taip ilgai gyvenęs Kaune. Prieš tai išvykstant į Lietuvą Lenkijos politikai skeptiškai prognozavo, kad ši misija truks ne ilgiau kaip pusę metų (Katelbach 2001:176). Prognozės nepasitvirtino. Daugiau kaip trejus metus žurnalistas atstovavo laikraščiu, lietuvių laikomam pusiau vyriausybinui. Tai reiškė Lietuvos ir Lenkijos vyriausybės nuolatinio netiesioginio kontakto užmezgimą. Kita vertus, T. Katelbacho politinis vaidmuo Kaune buvo gerokai didesnis negu paprasto žurnalisto. Jis palaikė tiesioginius ryšius su J. Pilsudskiu. 1934 m. birželio 1 d. Varšuvoje įvyko žurnalisto susitikimas su maršalu. Jo metu buvo gautos konkrečios veiklos instrukcijos Kaune, kalbėta apie lietuvių ir lenkų santykių perspektyvą (Katelbach 2001:178–179). Į T. Katelbachą dažnai kreipdavosi Lietuvos vidaus reikalų ministerijos pareigūnai. Žurnalistas padėjo spręsti Lenkijos vizų klausimą. Jis tiesiogiai kontaktavo su konsulatais Rygoje, Karaliaučiuje, iš kurių gaudavo leidimus Lietuvos piliečiams atvykti į Lenkiją (Katelbach 2001:177). Kaune T. Katelbachas buvo tituluojamas lenkų konsulu arba tiesiog lenkų diplomatijos atstovu¹. Vykdydamas Varšuvoje gautas instrukcijas, jis bandė užmegzti artimus kontaktus su Didžiosios Britanijos, Vokietijos, Prancūzijos, Čekoslovakijos diplomatais, reziduojančiais Kaune. Šie supažindino žurnalistą su politine, ekonomine padėtimi Lietuvoje, išdėstė savo požiūrį į lenkų ir lietuvių santykių normalizavimo perspektyvą². Glaudžiausi santykiai užsimezgė su britais, kurie teikdavo T. Katelbachui neoficialią informaciją (Katelbach 2001:177). Tačiau su vokiečių, prancūzų, čekoslovakų diplomatais normaliai bendrauti nepavyko. Prancūzijos, Čekoslovakijos pasiuntinybių poziciją lėmė jos vadovų skeptiškas požiūris į Lenkiją, o Vokietijos atstovybė, reikšdama Berlyno vyriausybės poziciją, aiškiai nenorėjo, kad lietuvių ir lenkų santykiai pagerėtų³. Šį faktą patvirtino ir Vidaus reikalų ministerijos departamento direktorius J. Navakas. Jis teigė, jog vokiečiai išreiškė didelį nepasitenkinimą lenkų žurnalisto vizitu į Kauną⁴. Kita vertus, tai galėjo būti J. Navako, pasak J. Šaulio, pasižymėjusio antivokiškomis nuotaikomis, asmeninė nuomonė⁵. Be to, T. Katelbachas nuolat jautė didelį sovietų diplomatų dėmesį (Katelbach 2001:177).

T. Katelbachas neoficialius susitikimus Kaune skirstė į tris kategorijas⁶:

1. Pokalbiai su šalyje žinomais asmenimis, kurių pozicija atskleidžia didžiosios visuomenės dalies Lietuvoje požiūrį į Lenkiją.
2. Pokalbiai su užsienio valstybių diplomatais, reziduojančiais Kaune.
3. Diskusijos su valdžios pareigūnais bei asmenimis, darančiais įtaką vyriausybės vidaus ir užsienio politikai.

Pirmajai kategorijai priskirti asmenys buvo žinomi krašte visuomenės, mokslo, kultūros, meno veikėjai bei kolegos žurnalistai. Tik atvykęs į Kauną, T. Katelbachas susitiko su Vytauto Didžiojo

¹ Archiwum Akt Nowych (toliau – AAN), f. MSZ, b. 6077, l. 29.

² Ten pat, l. 35–36.

³ Ten pat, l. 35–36.

⁴ Ten pat, l. 37.

⁵ Ten pat, l. 38.

⁶ Ten pat, l. 30–31.

universiteto rektoriumi prof. M. Riomeriu, broliais prof. M. ir V. Biržiškomis, „Lietuvos aido“ vyriausiuoju redaktoriumi I. Šeiniumi, ELT'os direktoriumi E. Turausku, žurnalistas V. Kemežiu, J. Geručiu, literatais J. A. Herbačiausku, L. Gira, P. Vaičiūnu, F. Kirša ir kt.⁷ Dauguma jų pasisakė už santykių su Lenkija normalizavimą. Tam, matyt, įtakos turėjo radikaliai pasikeitusi politinė situacija Berlyne. Nuogaštavimus šia tema išreiškė ir poetas P. Vaičiūnas. Jis teigė, kad didėjant nacistinės Vokietijos agresijos pavojui lietuviams belieka vienintelė išeitis – susitaikyti su Lenkija⁸. Po minėtų susitikimų T. Katelbachas įsitikino, jog siekiant normalizuoti Kauno ir Varšuvos santykius dialogas su lietuvių intelektualais yra gyvybiškai svarbus. 1933 m. lapkričio 13 d. slaptame pranešime Lenkijos užsienio reikalų ministerijai jis rašė, kad išpuoliai Klaipėdoje, įvairūs A. Hitlerio ir jo šalininkų pasisakymai Berlyne, Lenkijos ir Sovietų Sąjungos santykių atšilimas verčia Lietuvos kūrybinę inteligentiją revizuoti lietuvių ir lenkų, taip pat lietuvių ir vokiečių santykius. Tame pačiame dokumente T. Katelbachas pabrėžė, jog Kauno oficialios užsienio politikos kursas nepakito bei išliko vienareikšmiškai antilenkiškas⁹.

Siekdamas suartinti kaimynines tautas, T. Katelbachas didelį dėmesį skyrė kultūrinei politikai. Reikšmingu įvykiu šioje srityje tapo lietuviškos muzikos koncertas per Varšuvos radiofoną 1933 m. rudenį¹⁰. Tai buvo pirma bendra lietuvių ir lenkų meninė akcija tarpukariu, suteikusi postūmį naujiems bendriems projektams. Koncertą labai entuziastingai sutiko lietuvių inteligentija. Vėliau Kaune įvyko žymios lenkų operos dainininkės E. Bandrowskos-Turskos gastrolės, turėjusios didelį pasisekimą (Katelbach 2001:186). Lenkijos dainininkės triumfas Lietuvos laikinojoje sostinėje tik dar kartą patvirtino teiginį, kad menas – efektyviausia priemonė tautoms suartinti.

Lietuvos ir Lenkijos suartėjimo tendencijos pasijuto ir kitose gyvenimo srityse. 1934 m. vasarą grupė žymių lietuvių verslininkų planavo įsteigti lietuvių – lenkų prekybos bendrovę, kuri turėjo užtikrinti reguliarius abiejų valstybių pramonės produkcijos mainus. Nesant diplomatinių santykių, šioje srityje pelnėsi trečiųjų šalių prekybos įmonės. Bendrovės įsteigimo užstatui buvo surinkta ketvirtis milijono zlotų (Katelbach 2001:186–187). Šiam projektui tarpininkavo T. Katelbachas. Tačiau Lenkijos užsienio reikalų ministerijos Rytų departamento direktorius T. Schaetzelis pareiškė, kad J. Pilsudskis neparėmė šios idėjos. T. Katelbachui taip ir nepavyko išsiaiškinti, kokia buvo maršalo nuomonė lietuvių ir lenkų bendrų įmonių steigimo klausimu.

Didžiausią dėmesį T. Katelbachas skyrė trečiosios kategorijos susitikimams. Jam teko diskutuoti su daugeliu Lietuvos politinio elito atstovų: A. Tumėnu, A. Merkiu, P. Pakštu, J. Purickiu, M. Yču, D. Zauniumi, I. Musteikiu, A. Tamošaičiu, L. Bistru ir kt. Jis palaikė artimus ryšius su užsienio reikalų ministerijos pareigūnais S. Lozoraičiu, M. A. Avietinaite, J. Natkevičiumi, J. Urbšiu. Neoficialaus vizito pradžioje T. Katelbachą priėmė J. Tūbelis, o vėliau – A. Smetona. Lietuvos prezidentą jis apibūdino kaip tautos vadą arba tėvą, besistengiantį išugdyti naujo tipo lietuvį. Lenkų žurnalistui A. Smetona nesiasocijavo su vado-diktatoriaus įvaizdžiu (Katelbach 1938:36–37). 1933 m. lapkričio 7 d. T. Katelbachas susitiko su J. Tūbeliu. Po dviejų valandų pokalbio paaiškėjo, kad ministras pirmininkas Vilniaus klausimą tvirtai laiko kertiniu akmeniu Lietuvos ir Lenkijos santykių normalizavimo procese¹¹. Tačiau buvo galima išvelgti ir teigiamų poslinkių šioje srityje. J. Tūbelis apsisprendė pasiūsti į Varšuvą lietuvių žurnalistą, kuris turėjo siūsti objektyvią informaciją iš Lenkijos.

⁷ AAN, f. MSZ, b. 6077, l. 31–35.

⁸ Ten pat, l. 32.

⁹ Ten pat, l. 54.

¹⁰ Ten pat, l. 55.

¹¹ Ten pat, l. 77–79.

4-ojo dešimtmečio pradžioje Lietuvos politinis elitas pradėjo ieškoti naujų būdų konfliktui su Varšuva spręsti. T. Katelbachą turėjo nustebinti pokalbis su ateitininkų federacijos vadovu P. Pakštu, kuris 1934 m. gegužės 8 d. pareiškė, jog politiniame klube Kaune svarstytos dvi Vilniaus klausimo sprendimo koncepcijos. Pirmoji priminė 1921 m. Belgijos diplomato P. Hymanso pasiūlytą Lietuvos ir Lenkijos susitarimo projektą, kurio idėja – dviejų kantonų federacinė valstybė. Praėjus 13 metų, politinis elitas vėl ėmė svarstyti unijinės valstybės koncepciją. Joje numatyta Lietuvos valstybę sudaryti iš trijų kantonų: Vilniaus, Kauno ir Žemaitijos (su Klaipėda). Vilnius turėjo tapti federacinės valstybės sostine. Lietuva taptų Lenkijos satelite, kaip Belgija – Prancūzijos. Siena tarp Lietuvos ir Lenkijos būtų panaikinta. Vilniaus kantono didžiąją gyventojų dalį sudarytų lenkai. Lietuvių ir lenkų kalbos lygiomis teisėmis būtų vartojamos Vilniaus kantono valdžios institucijose bei mokyklose¹². Antrame projekte numatyta prijungti Vilnių prie Lietuvos, o lenkams atiduoti teritoriją, esančią į pietus ir pietvakarius nuo istorinės lietuvių sostinės. Sunku patikėti tokių koncepcijų atsiradimo ir svarstymo Kaune galimybe. Kita vertus, tai parodė dalies lietuvių politinio elito norą žūtbūt rasti kompromisą su Varšuva bei išvengti didesnių Lietuvos valstybės sukrėtimų ateityje. Unijos arba politinės-karinės-ūkinės abiejų šalių sąjungos tematika T. Katelbachas diskutavo ir su S. Lozoraičiu¹³.

Artimiausiai Kaune T. Katelbachas bendravo su S. Lozoraičiu bei dažnai iš Berlyno atvykstančiu J. Šauliu. Šiuos du politikus, taip pat J. Urbšį, V. Gustainį, jis laikė kompromiso su Varšuva šalininkais (Katelbach 2001:190). S. Lozoraitis, dar būdamas Užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktoriumi, nuo pat atvykimo pradžios globojo lenkų žurnalistą. Jis su T. Katelbachu dažnai diskutuodavo lenkų ir lietuvių santykių normalizavimo klausimu, padėjo organizuoti susitikimus su žymiais Kauno intelektualais bei politinio elito atstovais. T. Katelbachas savo apsilankymo Kaune laikotarpį dalijo į du etapus (Katelbach 2001:186):

1. Nuo 1933 m. spalio mėnesio iki 1935 m.
2. Nuo 1935 m. gegužės 12 d. J. Pilsudskio mirties iki 1937 m. sausio mėnesio pabaigos.

Pirmąjį etapą jis pavadino vilties laikotarpiu. Tokia periodizacija dar kartą patvirtino J. Pilsudskio vaidmenį, formuojant Varšuvos santykius su Kaunu. Po maršalo mirties šias funkcijas perėmė J. Beckas, kuris dar 4-ojo dešimtmečio pradžioje lietuvių ir lenkų santykius pavadino barbariškais (Katelbach 1938:15). Po 1935 m. gegužės 12 d. Lenkijos valdžios požiūris į Lietuvą pasikeitė. Tačiau S. Lozoraitis iki 1936 m. liepos mėnesio nuosekliai ieškojo kompromiso su Varšuva.

Po 1934 m. birželio 7 d. nepavykusio A. Voldemaro šalininkų perversmo Lietuva buvo priversta keisti savo užsienio politikos vokiškąjį orientyrą. Pasak T. Katelbacho, germanofilo D. Zaunius šalininkai buvo priversti užsienio politikoje užleisti iniciatyvą S. Lozoraičiui, galinčiam efektyviau ieškoti kontaktų su Varšuva. Lenkų žurnalistas atvirai nemėgo radikalių nacionalistų ar provokiškai nusiteikusių politikų. Jis savo knygoje rašė, kad D. Zaunius nenorėjo teigiamo V. Stašinsko ir J. Pilsudskio susitikimo 1930 m. Vilniuje rezultato ir antilenkiška dvasia ramino vokiečių diplomatus (Katelbach 2001:173). Nepaisant šio subjektyvaus vertinimo, galima teigti, kad S. Lozoraičio ir D. Zaunius požiūris į Lietuvos užsienio politikos prioritetus kardinaliai skyrėsi. Pirmajam tapus ministru, atsirado reali galimybė Varšuvai ir Kaunui susitaikyti.

Pats nemėgstamiausias T. Katelbacho politikas Lietuvoje buvo A. Voldemaras. Lenkų žurnalistas jį viešai išvadino germanofilu, ciniku, pašėlusiu ciniku (Katelbach 1938:17–18). Panašaus vertinimo sulaukė ir tautinės pakraipos studentų korporacija „Neolithuania“. Jos nariai pakrikštyti fa-

¹² AAN, f. MSZ, b. 6077, l. 109–110.

¹³ Ten pat, b. 6078, l. 45.

šistiniu-nacionalistiniu, antilenkišku jaunimu (Katelbach 1938:22–24). Turint galvoje šių viešų vertinimų vietą bei laiką, galima teigti, jog patį T. Katelbachą veikė antilietuviška pulkininkų epochos dvasia. Pastarąjį teiginį patvirtina aplinkybė, kad jis taip kritiškai vertino ne tik voldemarininkus ar neolitanus. Apibūdindamas Vytauto Didžiojo universiteto rektorių, T. Katelbachas rašė:

M. Romer ar Romeris, ir lenkas, ir lietuvis viename asmenyje, o galiausiai atstovas trečios – jokios tautybės (Katelbach 2001:191).

Jo kietą poziciją pajuto ir S. Lozoraitis, kada šiam 1934 m. vasario 11 d. diskusijos metu lenkų žurnalistas kategoriškai pareiškė:

Vilniaus mes neatiduosime. Tai – faktas, su kuriuo turite susitaikyti¹⁴.

1934 m. Lietuvos ir Lenkijos politinis dialogas suaktyvėjo. Jį vykdė abiejų pusių neoficialūs pasiuntiniai. Į Kauną pavasarį atvyko buvęs Lenkijos ministras pirmininkas, senato maršalka A. Prys-toras, kuris susitiko su S. Lozoraičiu, A. Smetona bei kitais žymiais politikais (Katelbach 2001:180). 1934 m. birželio mėnesį Lietuvos laikinojoje sostinėje pasirodė Lenkijos ambasados Paryžiuje darbuotojas, ministras A. Miulšteinas, turėjęs progos pasimatyti su S. Lozoraičiu, J. Navaku, J. Šauliu, vietinių žydų diasporos atstovais (Katelbach 2001:184–185). Lenkų politiko vizitas leido Lietuvos užsienio reikalų ministrui geriau suprasti Varšuvos poziciją Kauno atžvilgiu¹⁵:

1. Lenkija nori normalizuoti santykius su Lietuva.
2. Abiejų valstybių santykių normalizavimas pagerintų Lietuvos politinę situaciją.
3. Vilniaus klausimas nėra tarpusavio santykių normalizavimo sąlyga.

1934 m. liepos 25 d., po A. Miulšteino vizito, S. Lozoraitis pokalbio su T. Katelbachu metu pareiškė, kad noris susitikti su J. Becku ir pasikalbėti „prie keturių akių“¹⁶. Vadinasi, politikų iš Varšuvos atvykimas į Lietuvą suteikė naują impulsą tarpusavio santykių normalizavimui. Deja, 1934 m. grafo V. Zubovo vizitas į Lenkijos sostinę nebuvo toks rezultatyvus. Lietuvos vyriausybė nesuteikė jam jokių įgaliojimų. Pokalbis su J. Pilsudskiu nepadarė įtakos kaimyninių tautų suartėjimui¹⁷.

1935 m. Lietuva ėmėsi konkrečių diplomatinių žingsnių, siekdama išsiaiškinti galimybes sureguliuoti Varšuvos ir Kauno konfliktą. 1935 m. balandžio 18 d. Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras Prancūzijoje P. Klimas susitiko su J. Becku Ženevoje Tautų Sąjungos sesijos metu. Lietuvių diplomatas stengėsi išsiaiškinti, ar įmanomos abiejų šalių derybos. Kaip rodo J. Becko šifruotos telegramos (1935 04 18, 13 val.) tekstas, lenkų pusė neatmetė galimybės pradėti siūlomą akciją¹⁸. Tačiau Lenkijos užsienio reikalų ministras pareiškė, kad būtina pradėti oficialias derybas, nes privatūs kontaktai nėra efektyvūs bei tikslingi. Be to, J. Beckas atsisakė priimti bet kokias išankstines Lietuvos pusės sąlygas ir ignoravo siūlomus diplomatinius tarpinius žingsnius.

Ilgą laiką vykę reguliarūs lietuvių ir lenkų kontaktai įvairiais lygmenimis sudarė palankias sąlygas pirmam S. Lozoraičio ir J. Becko susitikimui. 1935 m. rugsėjo mėnesį Ženevoje vyko eilinė Tautų Sąjungos sesija, kurioje dalyvavo abu užsienio reikalų ministrai. Rugsėjo 21 d. įvyko pirmasis S. Lozoraičio ir J. Becko susitikimas. Jo metu abu diplomatai diskutavo apie kintančią politinę situaciją Europoje, aiškinosi savo šalių pozicijas agresyvios Vokietijos užsienio politikos atžvil-

¹⁴ AAN, f. MSZ, b. 6078, l. 45.

¹⁵ Ten pat, l. 243.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Ten pat, l. 77–78.

¹⁸ Ten pat, b. 109, l. 1–2.

giu¹⁹. J. Beckas akcentavo gerus Lenkijos santykius su Latvija, Estija ir pareiškė, kad Varšuva skirsto valstybes į dvi kategorijas, su kuriomis yra ar nėra užmegzti diplomatiniai santykiai. Lenkijos užsienio reikalų ministras primygtinai siūlė užmegzti diplomatinis santykius arba pradėti oficialias derybas. Tik tada, anot J. Becko, būtų galima spręsti visas anksčiau iškilusias tarpusavio problemas. J. Lozoraitis laikėsi kitos taktikos. Jis siekė dar prieš derybas išsiaiškinti, kokius nesutarimus abi pusės laikys derybų objektu. Lietuvos užsienio reikalų ministras siūlė pasirašyti bendrą protokolą, kuriame būtų išdėstyti visi ginčytini klausimai. Pokalbio metu J. Beckas neatmetė galimybes būsimųjų derybų metu svarstyti Vilniaus klausimą. Rugsėjo 23 d. Lenkijos užsienio reikalų ministras su atsakomuoju vizitu aplankė S. Lozoraitį Ženevoje. Lietuvos diplomatijos šefas, dėkodamas už apsilankymą, pareiškė, kad nepaisant judviejų pozicijų skirtumų, tai yra pirmasis lenkų ministro vizitas lietuvių delegacijoje²⁰. J. Becko ir S. Lozoraičio susitikimas teikė vilčių ateičiai. Nors apčiuopiamų rezultatų nebuvo pasiekta, tačiau abi pusės žengė pirmąjį žingsnį link susitarimo, išsiaiškino savo sąlygas dėl diplomatinių santykių užmezgimo. J. Beckas galvojo, jog lietuviai neišlaikys Vokietijos politinio spaudimo ir kapituliuos. Tada, jo manymu, Lietuva neišvengiamai turės šlietis prie Lenkijos ir jau nebekelti Varšuvai jokių išankstinių sąlygų. J. Beckas apsiriko. Politinė situacija regione klostėsi pagal kitą scenarijų. 1936 m. pradžioje Lietuvos ir Vokietijos santykiai kiek pagerėjo, stabilizavosi padėtis Klaipėdoje. Tuo metu atsinaujino ekonominiai ryšiai su vokiečiais. Nuo 1936 m. Vokietija rengdamasi karui ne tik atnaujino, bet ir padidino importą iš Lietuvos. Pasikeitus situacijai, prezidentas A. Smetona santykių normalizavimo su Lenkija nebelaikė neatidėliotina būtinybe. Atvirksčiai, pasigirdo vis tvirtesnės Kauno vyriausybės teritorinės pretenzijos Lenkijai. Nebeteko aktualumo visuomenėje S. Lozoraičio suformuluotas devizas „Nepriklausomybė svarbiau už Vilnių“. Dabar prezidentas A. Smetona iškelė naują Lietuvos diplomatijos uždavinį – neatsisakant savo istorinės sostinės normalizuoti santykius su Lenkija (Žalys 1999:51).

1936 m. pasikeitė ir J. Becko požiūris į santykių su Lietuva normalizavimą. Jis diplomatijoje su Lietuva užėmė jėgos poziciją. Pirmieji jos vaisius pajuto Vilniaus krašto lietuviai, kada buvo apribotos jų teisės. Tokiai J. Becko taktikai nepritarė ir kai kurie lenkų politikai. 1936 m. pavasarį kilo konfliktas tarp Lenkijos ministro pirmininko M. Kosciolkovskio ir J. Becko. Pirmasis nepritarė užsienio reikalų ministro politikai Lietuvos atžvilgiu ir reikalavo normalizuoti bei plėsti ekonominius santykius su Kaunu (Lossowski 1985a:274). Tačiau J. Beckas politinio kurso Lietuvos atžvilgiu nekeitė.

Nepaisant pradėjusių šalti santykių, buvo tariamasi, tarpininkaujant Latvijos užsienio reikalų ministrui V. Munteriui, dėl antrojo S. Lozoraičio ir J. Becko susitikimo (Žalys 1999:56). Jis turėjo įvykti liepos mėnesį Ženevoje per Tautų Sąjungos sesiją. Susitikimo metu S. Lozoraitis norėjo normalizuoti brendančius į įprastinę krizę lietuvių ir lenkų santykius. Tačiau J. Beckas, nekomentuodamas priežasčių, atsisakė susitikti su Lietuvos užsienio reikalų ministru. Lietuvių istoriografijoje šis žingsnis aiškinamas kaip atsakas į S. Lozoraičio pasakytą kalbą Tautų Sąjungos plenariame posėdyje. Joje Lietuvos užsienio reikalų ministras užsiminė apie šios organizacijos bejėgiškumą, kada prieš šešiolika metų viena valstybė vykdė agresiją prieš Lietuvą (Žalys 1999:56–57). Incidentas Ženevoje reiškė Kauno ir Varšuvos santykių atšilimo galimybių pabaigą. Analogiškas likimas ištiko ir S. Lozoraičio „naujojo kurso“ politiką.

Remiantis pateikta medžiaga, galima padaryti šias išvadas:

1. 4-ojo dešimtmečio pradžioje pasikeitė politinė situacija Europoje. Lenkijos ir Lietuvos politikams teko ieškoti naujų galimybių tarpusavio konfliktui spręsti. Lietuvos užsienio reika-

¹⁹ AAN, f. MSZ, b. 109, l. 3–7.

²⁰ Ten pat, l. 10.

- lų ministrui S. Lozoraičiui atsirado reali galimybė baigti užsitęsusių dviejų kaimyninių valstybių nesutarimus. Jis privalėjo nutraukti ankstesnės Lietuvos politinės orientacijos laikotarpį ir pradėti naują užsienio politikos etapą, istoriografijoje minima kaip „naujo kurso“ politikos pradžia. 1935 04 18 S. Lozoraičio memorandume buvo suformuoti nauji bendravimo su Lenkija principai.
2. Laikotarpį nuo 1934 06 12, kada S. Lozoraitis tapo Lietuvos užsienio reikalų ministru, iki 1936 m. liepos mėnesio, kada neįvyko antrasis jo susitikimas su Lenkijos užsienio reikalų ministru J. Becku, galima laikyti Kauno ir Varšuvos santykių atšilimo galimybe.
 3. Lietuvos ir Lenkijos santykių atšilimo požymiu tapo abiejų šalių pasikeitimas neoficialiais spaudos atstovais. 1935 m. pradžioje į Varšuvą atvyko „Lietuvos aid“ korespondentas V. Gustainis, o nuo 1933 m. rudens analogišką darbą Kaune atliko „Gazeta Polska“ atstovas T. Katelbachas.
 4. V. Gustainis Varšuvoje dirbo iki 1936 m. liepos mėnesio. Po neįvykusio S. Lozoraičio ir J. Becko susitikimo Ženevoje Lietuvos ir Lenkijos suartėjimo procesas patyrė krizę. Santykių atšilimo galimybė buvo prarasta. V. Gustainis sugrįžo į Lietuvą. 1937 m. jis parašė knygą „Lenkai ir Lenkija“, kurioje išdėstė savo asmeninį požiūrį į dviejų valstybių santykius bei jų perspektyvą. V. Gustainio darbas tapo pirmuoju tarpukario leidiniu, apžvelgusiu visą pokarinės Lenkijos istoriją, visuomeninį gyvenimą, švietimą, ekonomikos raidą, kultūrinį gyvenimą, tautinių mažumų padėtį. Jo pateiktos J. Becko ir E. Rydz-Smigly politinės charakteristikos bei veiksmų perspektyvos pasitvirtino ateityje. Kalbėdamas apie Lenkijos ir Lietuvos išskirtinę geopolitinę padėtį, V. Gustainis bene pirmasis išpranašavo Molotovo-Ribbentropo pakto sudarymo galimybę.
 5. T. Katelbachas Kaune gyveno iki 1937 m. sausio mėnesio pabaigos. Grįžęs į Varšuvą, jis kritiškai įvertino V. Gustainio knygą už jos paviršutiniškumą, teigdamas, jog ši neatliko kaimyninių tautų suartinimo tikslo. 1938 m. T. Katelbachas išleido savo knygą „Za litewskim murem“, kurioje aptarė Lietuvos politinę, ekonominę padėtį, jos santykius su Lenkija, Vokietija, Klaipėdos krašto priklausomybės problema.
 6. V. Katelbachas buvo pirmas po karo lenkų korespondentas, taip ilgai gyvenęs Kaune. Jis atstovavo laikraščiui, Lietuvoje laikomam pusiau vyriausybiniam. Tai reiškė Lietuvos bei Lenkijos vyriausybės nuolatinio netiesioginio kontakto užmezgimą, kurį patvirtina žurnalisto reguliariai siųsti pranešimai Lenkijos URM su grifu „slaptai“ arba „visiškai slaptai“. Šis reiškinys buvo naujas tarpukario lenkų ir lietuvių santykiuose.
 7. T. Katelbacho politinis vaidmuo Kaune buvo gerokai didesnis negu paprasto žurnalisto. Jis palaikė tiesioginius ryšius su J. Pilsudskiu. Į T. Katelbachą dažnai kreipdavosi Lietuvos vidaus reikalų ministerijos pareigūnai. Žurnalistas padėjo spręsti Lenkijos vizų klausimą. Jis tiesiogiai kontaktavo su konsulatais Rygoje, Karaliaučiuje, iš kurių gaudavo leidimus Lietuvos piliečiams atvykti į Lenkiją. Kaune T. Katelbachas buvo tituluojamas lenkų konsulu arba tiesiog lenkų diplomatijos atstovu.
 8. T. Katelbachas neoficialius susitikimus Kaune skirstė į tris kategorijas: pokalbiai su šalyje žinomais asmenimis, kurių pozicija atspindi didžiosios visuomenės dalies Lietuvoje požiūrį į Lenkiją; pokalbiai su užsienio valstybių diplomatais, reziduojančiais Kaune; diskusijos su valdžios pareigūnais bei asmenimis, darančiais įtaką vyriausybės vidaus ir užsienio politikai.
 9. T. Katelbachas savo apsilankymo Kaune laikotarpį dalijo į du etapus: nuo 1933 m. spalio mėnesio iki 1935 metų; nuo 1935 m. gegužės 12 d. J. Pilsudskio mirties iki 1937 m. sausio

mėnesio pabaigos. Pirmąjį etapą jis pavadino vilties laikotarpiu. Tokia periodizacija dar kartą patvirtino J. Pilsudskio vaidmenį, formuojant Varšuvos santykius su Kaunu. Po maršalo mirties šias funkcijas perėmė J. Beckas, kuris dar 4-ojo dešimtmečio pradžioje lietuvių ir lenkų santykius pavadino barbariškais. Po 1935 m. gegužės 12 d. Lenkijos valdžios pozicijų į Lietuvą pasikeitė. Tačiau S. Lozoraitis iki 1936 m. liepos mėnesio nuosekliai ieškojo kompromiso su Varšuva.

Literatūra

- GUSTAINIS, Valentinas. *Lenkai ir Lenkija*. Kaunas: spaudos fondas, 1937.
- KATELBACH, Tadeusz. *Za litewskim murem*. Warszawa: Roj, 1938.
- KATELBACH, Tadeusz. *Spowiedz pokolenia*. Gdansk: Towarzystwo Przyjaciol Wilna i Grodna „Osobita“, 2001.
- LAURINAVIČIUS, Česlovas. *Politika ir diplomatija: lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*. Kaunas: Naujasis lankas, 1997.
- Lietuvos diplomatija XX amžiuje*. Vilnius: Vaga, 1999.
- Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994. Dokumentų rinkinys*. Vilnius: Valstybės žinios, 1998.
- LOSSOWSKI, Piotr. *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*. Warszawa: PWN, 1966.
- LOSSOWSKI, Piotr. *Litwa a sprawy polskie, 1939–1940*. Warszawa: PWN, 1985.
- LOSSOWSKI, Piotr. *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939. Czytelnik*. Warszawa: PWN, 1985 a.
- LOSSOWSKI, Piotr. *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*. Warszawa: PWN, 1996.
- Narodziny Polski Niepodleglej. Wizje – Realia – Opinie*. Warszawa: PWN, 1988.
- Polska a mala Ententa 1920–1934*. Warszawa, Kraków: PWN, 1992.
- Prievartos vaisiai. Lietuvos–Lenkijos santykiai 1920–1940 m.* Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2002.
- TRUSKA, Liudas. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.
- ŽALYS, Vytautas. Stasys Lozoraitis – Lietuvos užsienio reikalų ministras. In *Lietuvos diplomatija XX amžiuje*. Vilnius: Vaga, 1999.
- ŽEPKAITĖ, Regina. *Diplomatija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m.* Vilnius: Mokslas, 1980.
- ŽEPKAITĖ, Regina. *Vilniaus istorijos atkarpa: 1939 m. spalio 27 d. – 1940 m. birželio 15 d.* Vilnius: Mokslas, 1990.

LITHUANIAN–POLISH RELATIONS IN INTERWAR PERIOD: THE FIRST SIGNS OF A THAW

Arūnas Gumuliauskas

Šiauliai University, Lithuania

Summary

In the beginning of the 1930's the political situation in Europe changed. Lithuanian and Polish politicians had to look for new ways to resolve the conflict between the two countries. Lithuanian foreign minister S. Lozoraitis had a real opportunity to put an end to the prolonged conflict. He had to finish the period of Lithuania's previous political orientation and to start a new period of foreign policy, which is mentioned in historiography as a beginning of „the new course“. The new principles of relationship with Poland were formed in Mr. Lozoraitis memorandum on April 18, 1935. The period between the 13-th of April, 1934 (when S. Lozoraitis became the foreign minister of Lithuania) and July 1936 (when his second meeting with his Polish counterpart J. Beck was cancelled) might be called the possibility of a thaw in Warsaw – Kaunas relations. The sign of thaw in the Lithuanian – Polish relationship was the unofficial exchange of press representatives between the two countries. In the beginning of 1935 the correspondent of „Lietuvos Aidas“ V. Gustainis arrived at Warsaw and since the end of 1933 a similar work in Kaunas was done by the representative of „Gazeta Polska“ T. Katelbach. V. Gustainis worked in Warsaw until July of 1936. After the meeting between S. Lo-

zoraitis and J. Beck in Geneva had failed, Lithuanian – Polish reconciliation process suffered a crisis. The possibility of a thaw in Lithuanian – Polish relationship was lost. V. Gustainis returned to Lithuania. In 1937 he wrote a book „Poles and Poland“, where he expressed his personal views on the relationship between the two countries and its prospects. This book was the first publication of the inter-war period which reviewed the whole history, social life, education, economic development, cultural life and the situation of ethnic minorities in post-war Poland. Political characteristics of J. Beck and E. Rydz-Smigly provided by V. Gustainis, were confirmed in the future. Talking about the exceptional geopolitical situation of Lithuania and Poland, V. Gustainis was probably the first one to predict the possibility of Molotov – Ribentrop pact. T. Katelbach lived in Kaunas until the end of January, 1937. After returning to Warsaw he critically evaluated Gustainis’s book, claiming it to be superficial and not contributing to the cause of reconciling the two neighbouring nations. In 1938 T. Katelbach published his book „Za Litevskim Murem“, in which he discussed Lithuania’s political and economic situation, its relationship with Poland and Germany and the problem of Klaipėda region’s affiliation. V. Katelbach was the first post-war Polish correspondent who lived in Kaunas for such a long time. He represented a newspaper which in Lithuania was considered to be semi-official. This meant making a permanent indirect contact between the Polish and Lithuanian governments, which is confirmed by the regularly sent reports by the journalist to the Polish foreign ministry under the headings „secret“ or „completely secret“. This phenomenon was new in the inter-war Lithuanian-Polish relationship. The political role of T. Katelbach in Kaunas was much bigger than that of an ordinary journalist. He maintained direct relationship with J. Pilsudski. T. Katelbach was often approached by the officials of Lithuanian Home Affairs. The journalist helped to solve the problem of Polish visas. He had direct contacts with the Polish consulates in Riga and Königsberg where he procured permissions for Lithuanian citizens to go to Poland. In Kaunas T. Katelbach was titled a Polish consul or simply a representative of Polish diplomacy. By executing the instructions received from Warsaw he attempted to create close contacts with the British, German, French and Czechoslovakian diplomats residing in Kaunas. These diplomats acquainted the journalist with the political and economic situation in Lithuania and expressed their views concerning the prospects of Lithuanian – Polish conflict solution. The closest relationship was with the British, who provided Mr. Katelbach with the unofficial information. However, he failed to create normal relationships with the Czechoslovakian, German and French diplomats. If the position of Czechoslovakian and French embassies was determined by their leaders’ sceptical position towards Poland, the German embassy, expressing the position of official Berlin, clearly did not want the normalization of Lithuanian-Polish relations. T. Katelbach often participated in the discussions with the representatives of Lithuanian intellectual and political elite, supported the common cultural and economic projects. Unfortunately, the mission of Polish journalist in Kaunas was unsuccessful. Since the year 1936 the German government, preparing for war, not only renewed, but even increased imports from Lithuania. After the situation has changed, Lithuanian president A. Smetona did not consider the normalization of relationship with Poland to be an urgent priority. On the contrary, ever firmer territorial claims to Poland were expressed by the Kaunas government. The slogan expressed by S. Lozoraitis “Independence is more important than Vilnius” lost its appeal in the society. The president A. Smetona now raised the new task for the Lithuanian diplomacy – to normalize the relationship with Poland without dropping the claims to Lithuania’s historical capital.

Gauta 2006 m. gruodžio mėn.